

Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj

(MAEÖ 2021/2022)

Szakmai beszámoló

A pályázat címe: *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa vármegyében*

A kutató neve: dr. Kocán Béla

1. Bevezetés

A Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj (továbbiakban MAEÖ) Posztdoktori kategória keretében 4 hónapig volt lehetőségem a történeti Ugocsa vármegye helynévanyagával intenzívebben foglalkozni. Az ösztöndíjas időszak ideje: 2022. július 22.–2022. november 22., fogadóintézmény a Partium Keresztény Egyetem.

Az ösztöndíjas időszak alatt korábbi kutatásaim két irányát, a régi Ugocsa megye névanyagának elemzését és a történeti anyag adatbázisépítését és szótárrá formálását folytattam. Az alábbiakban a munkatervben kitűzött célok megvalósulását veszem számba (a munkatervben tartalmát itt nem részletezem).

2. Munkaterv céljainak megvalósulása

2.1. A pályázat benyújtásakor Ugocsa megye készülő történeti-etimológiai szótára már a végső fázisban volt, amely az eddigi eredményeket szintetizálta, és a további kutatások lehetséges irányát is előrevetítette. A szótár a következő címen jelent meg 2022 őszén: *A régi Ugocsa megye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 55. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2022. 480 lap, térképekkel és névelemmutatóval (<https://mek.oszk.hu/23500/23595/>, <https://mnyk.unideb.hu/publikaciok.php>). A publikált szótár a régi Ugocsa megye ómagyar és középmagyar helynévanyagát tartalmazza.

2.2. A MAEÖ-pályázat időszakában a megye 1772 utáni, azaz újmagyar korszakának helynévanyagára fókuszáltam. Egyrészt a megye déli, nyugati síkvidékének élőnyelvi (legújabb kori) névanyagát igyekeztem feltérképezni és adatbázisba építeni. Másrészt történeti források alapján a megye újmagyar kori névállományát gazdagítottam több ezer rekorddal különböző történeti forrásmunkák alapján, például Pesty Frigyes-féle gyűjtéssel (MIZSER 1999, 2001, P. kézirat), különböző újkori térképes forrásokkal (pl. 19. sz.-i kataszteri térképek, lásd K, Kat1, 2, 3), 19-20. századi helysége névtárakkal (pl. a Hnt. különböző évi kiadványait, lásd *A Magyar Korona Országainak Helysége névtára*. Az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, Nyomatott az Athenaeum Nyomdájában. 1873.), szakdolgozatok névanyagával (pl. DANKU JÚLIA 1983. *A Tiszával kapcsolatos vízrajznevek [Szaszovo, Csornotiszovo, Csepe, Bratovo, Petrovo, N. Palád, Zabolotyje, Bobove, a vinohradovói kerület 8 kutatópontja alapján]*. Diplomamunka. Uzshorod, Uzshorodi Állami Egyetem.). Másodsorban az 1772 utáni adatbázist 19 település (pl. *Batár, Nevetlenfalu, Akli, Aklihegy, Gyula, Csoma, Csepe, Hetény,*

Forgolány, Tivadar) élőnyelvi névanyagának lejegyzésével és elemzésével gazdagítottam. Az alábbiakban az élőnyelvi adattár főbb celláit kiemelve közlök egy rövid mutatványt:

BETŰHÍV ADAT	HELY-FAJTA	CÍMSZÓ	A1	B2	FORRÁS	TELEPÜLÉS	ADATKÖZLŐ	MEGJEGYZÉS
<i>Vápa-hát</i>	sz.	Vápa-hát	vápa	hát	Sz. M.	Forgolány	magyar adatközlő	Ny-i részén
<i>Kéméjn-kő</i> ~ <i>Kémény-kő</i>	domb	Kémény-kő	kémény	kő	Cs. F.	Gyula	magyar adatközlő	a Csető melletti domb a belterület K-i határában
<i>Zóm-fojóú</i> ~ <i>Fojóú</i> ~ <i>Zóm-patak</i>	p.	On-patak	on	patak	Cs. F.	Gyula	magyar adatközlő	„a Csetőü tövibü ered” DK-i hegyoldalról ered, amely a belt. D, DK-i részét átszelve folyik a falu Ny-i részén a Batárba (amelyik nevetlen felé tart) mejek ki a Fojóúra, hozok a Fojóúrú vizet” — mondják a helyiek

Az adatbázisépítéssel összhangban a nevek történeti-etimológiai elemzését is elkezdtem. Ebben mintát a Magyar Névarchívum kiadványai és a megjelenő helynévszótáram (KOCÁN 2022) adta. A készülő újmagyar kori Ugocsa megye szótári anyagából az alábbiakban néhány szócikkmutatvány¹ látható:

Al-erdő 'Batár Ny-i, ÉNy-i határszélében és Nevetlenfalunál említett erdő' 1775 (Sz. 291), 1855 (K6), 1865 (P. 58), 1876 (L29): *Alerdő*, e., 1860–1861 (Kat2), 1865 (K11): *All Erdő*, 1881 (L3): *All erdő*, d., 1884 (Kat3): *Áll erdő*. Nagypalád határában is említik e terület; vö. 185[1] (L31): *Alerdő*.

Szintagmatikus szerkesztéssel alakult helynév. Az *al* 'alsó' mn.-nek és az *erdő* földrajzi köznévnak a jelzős összetétele. L. **Al-erdő-dülő**.

Ón-patak 'Akli és Gyula határában említett vízfolyás, amely az Égerrel van összeköttetésben' 1782–1785 (Kat1): *On Patak*, 1864 (L48): *Ónpatak*. Mai népnyelvi alakja: *On-patak*; az adatközlők szerint a név abból ered, hogy egykor a patak ontotta a vizet (Aklihegy, KOCÁN 2003: 47–48), *Zóm-fojóú* ~ *Fojóú* ~ *Zóm-patak*, a Csetőü tövibü eredő vízfolyás (Gyula).

Az adatok időbeli viszonya alapján a folyóvíznév elsődleges alakja az *Ón-patak* forma lehetett. Az előtag eredete bizonytalan. A m. *ón* 'ezüstfém, fényes, puha fém, cin' (TESz.) fn.-vel való összekapcsolása bizonytalan; a szomszédos Szatmár megyei területen vö. *Ónos* hn. (KÁLNÁSI 1996: 83), **Ónozó árok* hn. (i. m. 156). Népi magyarázata valószínűleg népetimológias, amely az *ont* 'áraszt, önt; elpusztít' (TESz.) igével hozza kapcsolatba, ui. a víznévnek a legkorábbról fellelhető adatai is zárhang nélküli formát mutatnak. Utótagja a *patak* földrajzi köznév. A PESTYNél adatolt **Ón pataka** valószínűleg csak szinonim névforma lehet, alkalmilag bővíthetett birtokos személyjellel, ui. mai népnyelvi formája is *Ón-patakot* őriz. E névpár megjelenése valószínűleg összekapcsolható a víznévi előtag eredetének elhomályosodásával. Ugocsa megye víznévrendszerében nagyon gyakran

¹ A szócikkekben alkalmazott rövidítések, kiemelések és források jegyzékét külön nem közlöm, ebben a történeti-etimológiai helynévszótárakban szokásos metódust követtem.

másodlagosan, funkciótlan birtokos szerkezet jelentkezik főleg az idegen eredetű alapnévi víznekben (pl. *Szalva* > *Szalva pataka*). Vö. **Zomp**.

Vápa-hát 'Forgolány belterületének Ny-i határában említett földterület' 1865 (K20, L11), 1884 (Kat3): *Vápa hát*, sz., 1865 (L11): *Vapa hat*, sz., 1865 (L11): *Vapa hát*, sz. Mai népnyelvi alakja: *Vápa-hát*, sz. Emellett a falu határában ismeretes *Vápa*, amely egy ojan kis vápa, vízfojás, a Batárba fojik, Tivadar és Forgolány közti hid alatt fojt (2007).

A **Vápa** helynévnek és a *hát* 'dombos vízparti terület; vízből kiemelkedő, illetve a környezeténél magasabban fekvő földterület' (FKnT., TESz. *hát*¹) földrajzi köznévként az összetételével alakult.

2.3. Munkatervemben a szakmai együttműködés fontosságát is hangsúlyoztam a térség múltjának tanulmányozásában. Ezzel összhangban az ösztöndíjas időszak alatt HANKUSZ ÉVA (romániai Szatmár megyei) kutatóval együttműködve egy közös névtörténeti projektbe kezdtünk. A projekt a Debreceni Egyetemen működő Nyelv- és Névtörténeti Műhely, valamint külső tagként az MTA-DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programjához kapcsolódva fog megvalósulni. Kutatásunk célja, hogy Szatmár és Ugocsa vármegye érintkezé² területeit, sőt annak egy szélesebb határsávjába eső területet, a Batár–Túr–Szamos közén és az Avas hegység lábáig terjedő települések helynévanyagát egységes szempontok alapján adatbázisba rendezzük, és ennek alapján történeti-etimológiai helynévszótárt készítsünk. A vizsgálat speciális volta abban áll, hogy e kijelölt területek nagy része határon túlra esik, így a leletmentés fontos szempont, másrészt a feldolgozás a legkorábbi időszaktól egészen napjainkig tartana. A rám eső munkának az adatbázisépítési és szócikkszerkesztési fázisában tartok. A legkorábbi időszak adatbázisa mintegy 1.800 rekordnyi változatos (településnevet, víznevet, mikrotoponimát) helynévanyagot tartalmaz. Ezzel párhuzamosan a szótárírást is folytatom.

2.4. A fentiek mellett az ösztöndíjas időszak alatt két tanulmányt is készítettem. Az első cikkem egy monográfia ismertetése, amely a 2022-es *Névtani Értesítő* 44. számában jelenik meg. Várható publikálása 2023 tavasza. A cikk terjedelme 18.900 karakterszám (szóközökkel), és a megjelenés alatt álló munka címe: BÖLCSKEI ANDREA, *Az egyház mint egykori birtokos a magyar helynevekben. Károli Gáspár Református Egyetem*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021. 299 lap.

A másik tanulmányomban nyelvünk szókincsének egy korai jövevényszavát (északkeleti tájszavát), a *szomogá*-t vizsgáltam meg. A munkatervemben hangsúlyoztam, hogy eddigi kutatásaimban nagy figyelmet fordítottam az Ugocsa megyei helynévanyagban a népi-nyelvi — különös tekintettel a szláv-magyar — kontaktus gyökereire és a későbbi szimbiózisára. A tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy a történeti Magyarország területén fellelhető *szomogá*-t tartalmazó közsői és helynévi adatok alapján az eddigi szakirodalmi állásponthoz képest milyen új eredményekre juthatunk a legújabb nyelvészeti-névtani módszereket alkalmazva (pl. helynév-rekonstrukció). Nyelvtörténeti és szóföldrajzi szempontból és a modern szlavisztika eredményeinek felhasználásával tárom fel a területi kötöttségeket mutató *szomoga* lexéma (ehhez lásd alább a dolgozat egyik ábráját) nyelvtudományi kérdéseit.

² Történetileg Ugocsa vármegye déli határterületén lévő néhány település hol Ugocsához, hol Szatmár vármegyéhez tartozott (pl. Túrterebes).



A szomoga lexéma területi elterjedtsége a vizsgált időszak egészében

A munka terjedelme 103.600 karakter (szóközökkel), munkacíme: A *szomoga* lexéma szó- és helynévtörténeti vizsgálata. A tanulmány eredményeit a 2023-ban rendezendő Helynévtörténeti szemináriumon³ mutatom be, majd a *Helynévtörténeti tanulmányok*⁴ c. folyóiratban tervezem a megjelentetését.

3. Összegzés

A Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj (MAEÖ) kutatási időszakát tudományos szempontból gyümölcsözőnek gondolom. Ugocsa vármegye újmagyar kori névanyagának a feltárásában jelentős segítséget nyújtott (adatbázisépítés, szócikkírás), valamint a nyelvtudomány egy-egy kérdésében az elmélyült kutatást segítette, pl. a név- és nyelvtudomány eszközeivel a *szomoga* jövevénynév-jövevényező nyelvi kontaktushatásának a vizsgálatát. Ezek mellett jó lehetőséget nyújtott a hazai és nemzetközi szakirodalom tanulmányozására, értékelésére is, és egy új speciális névtani együttműködési program elindításához is hozzájárult. Az ösztöndíjas időszak alatt döntően egy megye névanyagával és az abból kiinduló kutatásokkal nyelvünk részrendszerének leírásához járulhatok hozzá, amely eredmények (adatbázis, szótári anyag, tudományos eredmények, Szatmár–Ugocsa vármegyei kutatási program) a hazai tudomány szempontjából nem elhanyagolhatók.

³ A Helynévtörténeti szeminárium a MTA-DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport évente megrendezett tudományos műhelyfoglalkozása (lásd ehhez <https://mnynk.unideb.hu/eloadasok.php>).

⁴ Lásd <https://ht.unideb.hu/>

Fontosabb irodalomjegyzék

- K = Kataszteri térképek (XIX. század). Arcanum Adatbázis Kft. 1865.
<https://maps.arcanum.com/hu/browse/cadastral/>
- Kat1 = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD-ROM. 2004. október.
- Kat2 = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD-ROM. 2005. december.
- Kat3 = *A harmadik katonai felmérés. 1872–1884.* Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára (1353 színes szelvény).
- KOCÁN BÉLA 2022. *A régi Ugocsa megye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* A Magyar Névarchívum Kiadványai 55. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- MIZSER LAJOS 1999. *Ugocsa és Ung megye Pesty Frigyes 1864–66. évi Helységnévtárában.* MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testületének Közleményei. Nyíregyháza, Stúdium Kiadó.
- MIZSER LAJOS 2001. *Szatmár vármegye Pesty Frigyes 1864–1866. évi helynévtárában.* A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 24. Nyíregyháza.
- P. kézirat = *Kimutatása Ugocsa Megye összes községeiben lévő egyes dűlők elnevezésének.* OSZK mikrofilmtár, Budapest.

Veszprém, 2022. november 29.

(dr. Kocán Béla)